

Beatrice de Graaf

HEILIGE STRIJD

*Het verlangen naar veiligheid
en het einde van het kwaad*

Vierde druk

Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht

Eerste druk oktober 2017

Tweede druk november 2017

Derde druk februari 2018

Vierde druk oktober 2018

ISBN 978 90 239 5059 2 (boek)

ISBN 978 90 239 5072 1 (e-book)

NUR 700/740

**Protestantse
Kerk**

Dit boek verschijnt in samenwerking met de Protestantse Kerk in Nederland. Bij dit boek is een themawebsite ontwikkeld: [www./protestantsekerk.nl/veiligsamenleven](http://www.protestantsekerk.nl/veiligsamenleven). U vindt hier praktijkverhalen en materialen die u uitnodigen om over dit boek door te praten en ermee aan de slag te gaan.

Ontwerp omslag Bram Dijkstra-Geuze/Vernuftige Werken

Opmaak binnenwerk: Mulder van Meurs

Opmaak grafieken: Karin Timmerman

Foto auteur: Heidi de Gier

© 2017 Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht

Alle rechten voorbehouden

www.uitgeverijboekencentrum.nl

I. HEILIGE STRIJDEERS

In de vierde eeuw na Christus, een halve eeuw voor de val van Rome, werd Noord-Afrika door rondzwerende bendes en *warlords* geteisterd. De greep van het Romeinse Rijk was losser geworden en etnische, sociale en politieke minderheden begonnen zich te roeren, zeker ook in Noord-Afrika waar door de uitgestrektheid, droogte en onherbergzaamheid van het gebied het Romeinse Rijk nooit helemaal tot in de uithoeken en poriën van de samenleving was doorgedrongen. In de rijke kuststeden van de West-Romeinse provincie Africa hield de multiculturele samenleving van Romeinen, Grieken, Feniciërs en Berbers haar hart vast. Ook de christelijke gemeenschap was aangeslagen en bevreesd, want ze werd van binnenuit belaagd. De uiteenrafeling van het Romeinse Rijk dreigde zich ook in een uiteenvallen van de christelijke kerk uit te drukken. Met name de letterlijke aanvallen en aanslagen van een groep heilige strijders, *circumcelliones* genoemd (*circum cellas euntes*, 'zij die rondzwerfen'), boezemden angst in.⁵

---

5. Peter Brown, 'Religious Coercion in the Later Roman Empire: The Case of North Africa', in: idem, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine* (Londen 1972), 301-331; Steven Paas, *A Conflict on Authority in the Early African Church. Augustine of Hippo and the Donatists* (Zomba 2005); Jae-Eun Park, 'Lacking Love or Conveying Love? The Fundamental Roots of the Donatists and Augustine's Nuanced Treatment of Them', in: *The Reformed Theological Review* 72 (2013) 2, 103-121.

Een belangrijke getuige, kerkvader Augustinus, beschrijft wat de circumcelliones allemaal uitspookten. Ze ‘voerden verrassingsaanvallen uit op onze bisschoppen tijdens hun reizen, sloegen onze geestelijken op de meest gruwelijke wijze in elkaar, brachten levensgevaarlijke wonden toe aan onze leken en staken hun huizen in de brand’. En het ging van kwaad tot erger. ‘Ze slaan ons niet alleen met knuppels, en doden ons met het zwaard, maar ze hebben nu ook een nieuwe, ongelooflijke misdaad bedacht door zuur in onze ogen te gooien om ze uit te doven.’⁶

Augustinus was zelf afkomstig uit dit gebied, dat het noorden van het huidige Tunesië en het noordoosten van Algerije omvat. Als kind van verstandige, maar niet al te rijke ouders, studeerde hij filosofie en werd hij leraar. Na een verblijf in Rome maakte hij een bekering door en werd uiteindelijk benoemd tot bisschop van Hippo. Daar leefde hij van 396 tot 406 na Christus een bescheiden kloosterleven. Zijn ouders waren Romeins en Fenicisch, zelf identificeerde hij zich met de oude Berbers uit het gebied. Uiterlijk leefde hij bescheiden, maar intellectueel en pastoraal was de kerkvorst een hoogvlieger die talloze teksten produceerde. Met honderden preken en toespraken bereikte hij een enorme aanhang en wervingskracht. Tot op de dag van vandaag inspireert hij christenen met zijn boodschap van Gods verlossing en heilige liefde voor mensen. In die teksten sprak Augustinus zich ook uit over allerlei relevan-

---

6. Zie voor Augustinus' geschriften over de circumcelliones: John E. Rotelle (red.), *Augustinus. The Augustine Catechism. The Enchiridion on Faith, Hope and Love* (New York 1999). Zie voor dit citaat: Augustinus, 'Letter 88.6', in: Roland Teske (red.), *Letters 1-99. The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century*, band II, deel 1 (Hyde Park 1990), 354-356. Zie voor verdere citaten: Jae-Eun Park, 'Lacking Love', 109-110.

te maatschappelijke en actuele gebeurtenissen waarmee hij en zijn gemeente te maken kregen.⁷ Zo boog hij zich over het gevaar van de extremistische circumcelliones dat zijn kerk bedreigde. Dat deed hij echter op een verrassend genuanceerde wijze en op een manier die ons nog altijd kan aanspreken. Ik kom daar later op terug.

Heilige strijders zwerven ook rond in onze dagen. Ze maken deel uit van het complex aan angsten, zorgen en nachtmerries dat burgers en bestuurders sinds '9/11' in hun greep houdt. Dit essay is bedoeld om te onderzoeken hoe we in onze tijd met deze onveiligheid, met deze angst voor het kwaad kunnen en moeten omgaan. Het gaat om ons heen weer volop over het kwaad. Niet dat het kwaad als verschijnsel en als leed ooit is weggeweest, maar het spreken in termen van het kwaad is in de decennia na de Tweede Wereldoorlog beduidend minder geworden, in ieder geval in de westerse samenlevingen. Volgens de Britse denker Terry Eagleton hebben 'postmoderne culturen, ongeacht hun fascinatie met geesten en vampiers, weinig te melden over het kwaad', omdat ze wellicht 'de diepgang missen die nodig is voor echte destructiviteit'.⁸

Die postmoderne trend is met '9/11' doorbroken.⁹ Het kwaad is terug in de gesprekken en debatten op straat en in

---

7. Zie voor een prachtige nieuwe biografie: Robin Lane Fox, *Augustine, Conversions and Confessions* (Londen 2015). Over de Donatisten: Matthew Alan Gaumer, 'Dealing with the Donatist Church. Augustine of Hippo's Nuanced Claim to the Authority of Cyprian of Carthage', in: Henk Bakker, Paul van Geest en Hans van Loon (red.), *Cyprian of Carthage. Studies in His Life, Language, and Thought* (Leuven 2010), 181-201.

8. Zie Terry Eagleton, *On evil* (New Haven/Londen 2010), 15.

9. Zie Susan Neiman, *Evil in modern thought. An alternative history of philosophy* (Princeton en New York 2001), x-xvi.

de media (daarover later meer). Bestuurders en wetenschappers vinden het evenwel moeilijk in dezelfde taal een antwoord te formuleren. ‘Kwaad’ is geen categorie van beleid of bestuur; het valt niet goed in te passen in een liberale ethiek.¹⁰ Het gevolg is dat er allerlei onheilsprofeten die wél man en paard noemen in dit duidingsgat zijn gesprongen. Dat brengt ons echter niet verder. Zij spreken namelijk wel volop van het kwade, maar hebben zij weet van het goede? Het seculiere denken over veiligheid en dreiging schiet tekort, zowel in de liberaal-optimistische, als in de conservatief-wraakzuchtige variant. Er is dringend behoefte aan een alternatieve religieus-theologische interpretatie van veiligheid, die nieuw is, maar berust op oude kerkelijke papieren.

Vanuit christelijk perspectief zijn er volop handvatten aan te reiken om mensen in hun verlangen naar veiligheid bij te staan en ze te laten zien hoe we kunnen aankijken tegen het kwaad. Aan de hand van Augustinus’ theologie over de mens, diens gebrokenheid en Gods genade, wil dit essay een cruciale aanvulling bieden op het hedendaags debat over veiligheid. Aan dat hedendaagse debat doe ik als onderzoeker en hoogleraar op het terrein van conflict en veiligheid voluit mee. Tegelijkertijd heb ik als gelovige ook een behoefte om het nadenken over veiligheid te verankeren in een dieper besef van goed en kwaad. Eenieder die dieper nadenkt over terrorisme komt uit bij de vraagstukken rond oorzaken van geweld, bij de vraag wat de juiste manier is om naar het kwaad te kijken en wat de mogelijkheden en manieren zijn om het waar mogelijk te beteugelen. Nog een stap verder en dit nadenken roept grote vragen op over de aard van de mens zelf, over de loop

---

10. Zie ook Frits de Lange, ‘Het Kwaad een blinde vlek in de liberale ethiek’, *Trouw*, 8 december 2001.

van de geschiedenis en over de mogelijkheid die te beïnvloeden. Die vragen zijn lang niet altijd wetenschappelijk te beantwoorden. Ook onderzoekers, politici, bewindslieden en bestuurders moeten uiteindelijk bij zichzelf te rade gaan: waar sta ik, welke betekenis ken ik aan conflict en geweld toe en wat kunnen en mogen we eraan doen?

Vanuit de filosofie, de ethiek, maar ook vanuit de christelijke theologie zijn er volop richtingaanwijzers beschikbaar. Sterker nog, christelijke theologen zoals Augustinus hebben zelfs goed nieuws te vertellen: het kwaad is overwonnen en er komt een einde aan. Het lijkt een gotspe om dat in tijden van gruwelijke aanslagen zo te stellen. En direct nadat de klap is gevallen heeft dit soort uitspraken *en plein public* ook weinig zin; het is een geloofsgrond waaraan mensen in nood zich kunnen vastklampen, maar het werkt natuurlijk niet om dit anderen op te gaan leggen. Toch erkennen velen, gelovig of niet, rond dit soort momenten van destructie en drama de noodzaak van reflectie en bezinning. Wat te doen in het gezicht van zo'n groot kwaad? Van terroristen bijvoorbeeld die met behulp van de modernste technologische middelen en in onze ogen volstrekt achterhaalde en ouderwetse morele voorstellingen dood en verderf zaaien?

Na momenten van ontsteltenis en afgrijzen als na '9/11', na de aanslagen in Brussel, Parijs, Manchester en Caïro kunnen wetenschappers behulpzaam zijn in het duiden van oorzaken en het aanreiken van middelen ter preventie. Maar dan nog bepaalt ieder uiteindelijk zelf hoe hij of zij positie kiest en welke onderzoeksuitkomst hem of haar het beste zint. Dat dit uitmaakt, zien we aan de enorme polarisatie in het debat over terrorisme: is het de islam, is het sociaal-economische achterstelling of gewoon gebrek aan goede bescherming en bewaking? Wegen we

het principe van menselijke waardigheid mee in de omgang met verdachten van grote misdrijven, verklaren we mensenrechten heilig of zijn we bereid de balans tussen veiligheid en privacy iets te verschuiven? Vinden we dat in tijden van grote dreiging andere waarden dan veiligheid er ook nog toe doen, zoals vrijheid, gelijkheid, ontplooiing en solidariteit? Dat zijn uiteindelijk politieke en normatieve keuzes die ertoe doen. Daarom vond ik het voor mijzelf nodig om verder te gaan waar de wetenschap stopt en waar betekenisgeving begint.

Teruggeworpen op de meest basale vragen over leven en dood, goed en kwaad, is er feitelijk maar één beginsel van waaruit het zin heeft om het hedendaagse kwaad te willen kennen en duurzaam te kunnen bestrijden: dat is de hoop, de hoop op een einde van het kwaad. Dat wat we doen als we geconfronteerd worden met angst en lijden, moet betekenis hebben. Anders heeft het immers weinig zin. Een strijd voor meer veiligheid gevoerd vanuit blinde wraakzucht, vergeldingsdrang of nihilisme, leidt onherroepelijk tot een situatie die niet meer maar minder vrede brengt en waar uiteindelijk niets meer betekenis heeft buiten het eigen naakte overleven.

Als dat het geval is, hebben we ook niemand anders meer nodig (en zeker geen boek zoals dit). Voor mensen die wél naar houvast buiten zichzelf zoeken, is er dus die hoop. Hoe die hoopvolle strijd eruitziet, hoe we die moeten aangaan, wat het 'heilige' eraan is, daarover moet het gesprek gaan. Of de wereld er meteen zoveel veiliger door wordt, weet ik niet. Maar het is voor onszelf wel de enige manier om in tijden van onrust en zorgen pal te staan en elkaar en anderen troost en houvast te bieden (in plaats van elkaar verder angst aan te jagen met nare verhalen). Met dit essay wil ik daaraan bijdragen.

Let wel: dit is niet een pastorale handreiking voor mensen die direct te lijden hebben onder het kwaad in de wereld en evenmin een theologische doordenking van kwaad en lijden.¹¹ Het is ook geen poging tot het wegdeneren of relativieren ervan, integendeel. Ik spreek hier niet als therapeut of ervaringsdeskundige. Maar ik waag een poging om een intellectuele reflectie te formuleren op het probleem van angst, onveiligheid en kwaad vanuit een christelijk, gelovig perspectief. Dat perspectief overstijgt de huidige gepolariseerde links-rechtsschema's. Het gaat uit van een schijnbaar paradoxaal beeld van mens en samenleving: de mens is geneigd tot alle kwaad en de wereld is gevallen in zonde. Maar diezelfde mens is nog steeds geroepen en in staat gesteld tot het goede en die gebroken wereld is nog niet verloren. Dat klinkt tegenstrijdig en dat is het ook. Maar in die spanning, die voorlopig niet is op te lossen, leven we. Dat is niet pessimistisch, niet idealistisch, maar realistisch.¹²

Het is de vraag of dit essay ook voor niet-gelovigen interessant is. Wanneer iemand geen hogere morele orde verwacht in dit leven en erna, dan zal die persoon ook minder teleurgesteld of gefrustreerd (horen te) zijn bij de zichtbare aanwezigheid van oorlog, pijn en lijden, of bij het uitblijven van harmonie, vrede en geluk hier op aarde. Tenminste, dat is C.S. Lewis' redenering in zijn werk *The Problem of Pain*.¹³ Hij zag scherp dat er een grote kloof gaapte tus-

---

11. Zie daarvoor bijvoorbeeld het indrukwekkende en recente boek van Tim Keller, *Walking with God through Pain and Suffering* (New York 2013); Nederlandse vertaling: *Aan Gods hand door pijn en lijden* (Franeker 2014).

12. In navolging van onder andere John Hick, *Evil and the God of Love* (New York 1977).

13. C.S. Lewis, *The Problem of Pain* (New York 1940); Nederlandse vertaling: *Het probleem van het lijden* (Franeker 2001).

sen een christelijke wereldbeschouwing en een materialistische, empirisch-wetenschappelijke of postmoderne levenscultuur. Ik zie en voel die kloof ook, maar hoop met dit essay toch ook twijfelmoedigen of anderszins belangstellenden nieuwsgierig te maken naar de mogelijkheid het einde van het kwaad en de vervulling van ons verlangen naar veiligheid op een andere manier te doordenken dan de seculiere en materialistische kaders ons aanreiken.

Vertrekkend dus vanuit een christelijke grondhouding, schets ik eerst de hedendaagse situatie van onveiligheid, zowel de gevoelde als de echte. Dat deel gaat over angst en onveiligheid en over het moderne spreken over het kwaad. Daarna staan we stil bij verschillende aspecten van het historische en kerkelijke denken over het kwaad als belichaming van dreiging en bron van onzekerheid en onveiligheid. Tot slot geef ik een aanzet tot een religieus-theologische benadering van veiligheid. Die leer van de rechtvaardige veiligheid is bedoeld om zowel de aardse strijd tegen onveiligheid te begrenzen, als de voetsoldaten ervan te inspireren.

In die benadering staan twee noties centraal. Ten eerste dat onze veiligheid onvolkomen is, want echte veiligheid en geborgenheid liggen bij God en zijn in deze wereld niet te verkrijgen. In de Bijbel wordt ook niemand een veilig en zorgeloos leven beloofd, integendeel. Christenen hebben weet van een uiteindelijke, behouden aankomst. Maar in de christelijke traditie is die bevrijding wel ‘ternauwernood’, zoals blijkt uit de verhalen over de perikelen van het volk Israël in het bijbelboek Exodus. Of uit het lijdensverhaal in Matteüs. Dat zijn geen simpele *feel good stories*, daarvoor wordt er te veel geleden. Net als in het echt. Die vaststelling – dat het verlangen naar volkomen veiligheid nu nog niet kan worden gestild, maar dat er uit-

zicht is door het lijden heen – is de basis voor een verdere doordinking van ons hedendaagse veiligheidsdenken.

De tweede notie houdt in dat er in die situatie van onvolkomen veiligheid waarin wij leven wel degelijk een strijd geleverd mag en moet worden. Een strijd door de autoriteiten, voor preventie, repressie en vervolging van onrecht – waarbij die strijd zelf ook aan wetten van recht en rechtvaardigheid gebonden moet zijn. Maar ook de kerk en haar gelovigen moeten een strijd voeren, in navolging van Christus' heilige strijd. Dat gevecht is gericht tegen het kwaad in ons en om ons heen. Die strijd is een andere dan de dagelijkse strijd tegen criminaliteit, geweld en andere misdrijven. Daarvoor bel je de politie. Of hoop je op een eerlijke rechtsgang en gedegen veiligheidsdiensten. Of huur je een consultant in om een veiligheidsplan voor je centrum of kerk uit te werken. De strijd waarover we het hier hebben, kan die alledaagse, prozaïsche strijd wel kleuren en beïnvloeden (graag zelfs). Maar het gaat hier uiteindelijk om een geestelijke worsteling met angst en onveiligheid, om een christelijke positiebepaling ten aanzien van kwaad en dreiging, met het oog op het Koninkrijk dat komen zal. De grootste uitdaging daarbij is de strijd in ons hart. De grootste geruststelling is het besef dat die strijd na Pasen en in het licht van de opstanding gevoerd mag worden.

Tot slot nog een paar opmerkingen om duidelijk te maken waar dit boek niet over gaat.

Wellicht verwacht de lezer een synthetiserende of samenvattende presentatie van theologisch denken over kwaad en veiligheid. Die lezer moet ik teleurstellen. Ik ben geen theoloog en laat dat graag over aan het gezelschap professionele en erudiete godsdienstwetenschappers en godgeleerden dat het

Nederlandse academische en kerkelijke landschap rijk is. Ik heb slechts geïmpregeerd in de gedachten en studies die er op dit gebied bestaan – en die mij de laatste jaren zijn aangereikt. De richtlijn was de vraag naar waar ons verlangen naar veiligheid vandaan komt, hoe het kan worden gestild, of in andere woorden: hoe we het hedendaagse denken en praten over het kwaad kunnen koppelen aan het cultiveren van hoop. Zo kwam ik terecht bij de werken van C.S. Lewis, Rowan Williams, Reinhold Niebuhr, Jean Bethke Elshtain, Terry Eagleton, Stanley Hauerwas, Ingo Dalfert, Bernd Wannewetsch, en bij filosofen zoals Karl Jaspers, Paul Ricoeur, Hans Jonas en Susan Neiman. Petruschka Schaafsma's proefschrift (zie p. 87ev) legde een paar jaar geleden al een basis voor het formuleren van een bijbelse visie op terrorisme. Verder hebben in Nederland onder meer Herman Paul, Roel Kuiper, Bert van Veluw, Marcel Sarot en Frits de Lange mooie gedachten geformuleerd over verlangen, onrust en een christelijke visie op de moderne – en angstige – mens. Maar de basis van deze wandeltocht langs de geestelijke bronnen van de moderne tijd begon en eindigde bij Augustinus; niet alleen omdat hij de eerste was die nadacht over terrorisme en geweld, maar ook omdat hij een uitzicht op het einde van dat kwaad formuleerde.

Wat sommige lezers ook zou kunnen opvallen is dat ik in dit boek niet uitvoerig inga op de angst voor de islam, of over de vraag naar de betekenis van de islam in het licht van veiligheid en kwaad. Voor apocalyptische visies op de islam in het licht van de eindtijd moeten zij elders te rade gaan; dat is noch mijn specialisme, noch mijn hobby.¹⁴ In

---

14. Zie bijvoorbeeld Bob de Graaff, *Op weg naar Armageddon. Een geschiedenis van fanatisme* (Amsterdam 2012).

het huidige debat over jihadistisch terrorisme gaat het natuurlijk wel voortdurend over de relatie tussen religie en geweld; en als onderzoeker moet en wil ik me daartoe uiteraard verhouden. Volgens sommigen zijn de grondoorzaken van terrorisme te vinden in armoede, uitsluiting, discriminatie en sociale ongelijkheid. Volgens anderen is de keuze om aanslagen op vermeende ‘ongelovigen’ of ‘afvalligen’ direct gelegitimeerd en geprogrammeerd vanuit de Koran en is de islam als zodanig geen godsdienst van vrede, maar van wraakzuchtige onderwerping. Daartussen bestaan uiteraard allerlei schakeringen en nuanceringen. In Nederland heeft Bernhard Reitsma onlangs een stevige studie gepubliceerd die de positie van de Protestantse Kerk hieromtrent nader in kaart brengt.¹⁵ Elders hebben onder meer Mark Juergensmeyer, Gilles Kepel en Olivier Roy belangrijke boeken geschreven over de complexe samenhang tussen geweld, geloof en radicalisering.¹⁶ Aangezien ik geen islamoloog of arabist ben, kan en wil ik nu niet verder op dit theologische vraagstuk ingaan. Maar ik ben inmiddels wel bezig met een eigen studie die aan deze kwestie raakt.¹⁷ Wat dit boek dus niet kan en wil bieden als het gaat om de relatie tussen religie, (gevoelens van) onveiligheid, geweld en islam, zal ik op een later tijdstip goedmaken. Er is evenwel nog een andere reden om deze gedachten nu

---

15. Bernhard Reitsma, *Kwetsbare liefde. De kerk, de islam en de drie-enige God* (Utrecht 2017).

16. O.a. Mark Juergensmeyer, *Terror in the name of God. The global rise of religious violence* (Berkeley 2003); Gilles Kepel, *Beyond terror and martyrdom. The future of the Middle East* (Cambridge, MA 2008); Olivier Roy, *Globalized Islam. The search for a new Ummah* (New York 2006).

17. Dat betreft een onderzoek naar de relatie tussen het principe van ideologische en religieuze ‘praxis’ (in tegenstelling tot de eenzijdige focus op dogmatiek en theorie) en de aantrekkingskracht van geweld.

niet verder uit te werken. Het is mijn heilige overtuiging dat onze veiligheid met betrekking tot de opkomst van 'de islam' niet een 'zero-sum game' is, waarbij winst voor de één automatisch verlies voor de ander betekent. Wie echt vindt dat 'de islam' onze normen en waarden onder druk zet, zou bovendien meer moeten investeren in dat eigen fundament, en zich niet in het zicht van al dan niet vermeende of ingebeelde vijanden laten verleiden tot een reactie die zich *alleen* maar uit in meer geweld. Want waar doen we het dan nog voor? Bovendien, slim veiligheidsbeleid heeft oog voor de complexiteit van het probleem en de duurzaamheid van de oplossing. Over concreet en praktisch veiligheidsbeleid en terrorismebestrijding heb ik in mijn academische verhandelingen al genoeg geschreven. Dit boek wil een handreiking bieden voor het constructief en positief doordenken van ons eigen fundament van veiligheid: het soms troebele, maar toch hoopvolle uitzicht op het einde van het kwaad dat het christelijke geloof ons geeft.